

Zakład Badań Wschodnich
Instytutu Nauk Politycznych
przy współpracy
z Międzyinstytutową Pracownią Badań
nad Rosją i Państwami Poradzieckimi
Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych
Uniwersytetu Warszawskiego

Redakcja naukowa

Tadeusz Bodio

Przywódstwo, elity i transformacje w krajach **WNP**

Problemy metodologii badań

Tom I

Warszawa 2010

Transformacja reżimu politycznego na Ukrainie przed i po pomarańczowej rewolucji (interpretacja instytucjonalna)

1. Uwagi wstępne

Przełomowe wydarzenia z końca 2004 roku na Ukrainie, znane jako „pomarańczowa rewolucja”, stały się przedmiotem szerokich badań zarówno w kraju jak i zagranicą. W badaniach tych główny nacisk położono na przemiany ustroju politycznego, które miały miejsce w okresie pomiędzy wyborami prezydenckimi w 2004 roku, a przedterminowymi wyborami z 2007 roku. Charakter i interpretacja tych przemian stanowi przedmiot licznych dyskusji i sporów naukowych.

Autor włączając się w powyższą dyskusję podejmuje rozważania dotyczące kluczowych problemów transformacji reżimu politycznego. Przy tym swoją uwagę koncentruje na następujących pytaniach: a) jaki rodzaj ustroju politycznego został ukształtowany podczas urzędowania Leonida Kuczmy; b) w jaki sposób doszło do zmiany władzy na Ukrainie: ewolucyjny czy rewolucyjny; c) czy zmiana władzy przyniosła zmianę ustroju politycznego na Ukrainie; d) jaki rodzaj ustroju politycznego kształtuje się na Ukrainie oraz jakie on niesie konsekwencje dla struktur władzy?

Pojęcie „reżim polityczny” zazwyczaj jest stosowane do oznaczenia zbioru zależności, który określa formy i kanały dostępu do głównych stanowisk rządowych, charakterystykę postaci które te stanowiska zajmu-

ją, oraz środki lub strategie, których używają by zdobyć ten dostęp¹. W różnorodnych podejściach badawczych do reżimu politycznego zazwyczaj brane są pod uwagę następujące elementy: a) procedury formowania instytucji władzy; b) styl podejmowania decyzji politycznych; c) relacje między władzą a obywatelami. Wydaje się, że słabością tych podejść jest to, iż nie wyjaśniają, jak konkretnie dane procesy przebiegają i przez kogo są inicjowane? Niektórzy autorzy ograniczają się do prostej konstatacji, że strukturę danego ustroju kształtuje lider wiodącej siły politycznej.

Wyróżnione wyżej elementy mogą być traktowane jako stałe wskaźniki umożliwiające badaczom rozróżnienie między skonsolidowaną autokracją a demokracją, jednak nie są one najlepiej dobrane do zdefiniowania ustrojów transformujących się państw na obszarze poradzieckim. W każdym razie w badaniach przemian ustroju politycznego Ukrainy, wskaźniki te wymagają uzupełnienia. Jest to niezbędne dla ujawnienia specyfiki transformacji w tym kraju.

Zwolennicy podejścia instytucjonalnego mają odmienny pogląd na kwestie definicyjne ustroju politycznego². Postrzegają oni ustrój jako zbiór formalnych i nieformalnych zasad, które wymagają, zezwalają lub też zakazują pewnych działań. Zasady te określają również możliwości dostępu do najważniejszych stanowisk w państwie oraz wymagają podejmowania decyzji od tych, którzy te stanowiska zajmują. Jednocześnie tworzą one zależności wewnątrz władzy politycznej (powiązania horyzontalne między gałęziami władz), jak również budują relacje ze społeczeństwem (powiązania wertykalne). Akceptacja tych zasad przez głównych graczy politycznych jest warunkiem konsolidacji ustroju politycznego³. Dlatego też, analizując ustroje polityczne, należy mieć na uwadze, że zmiana rządu, partii lub koalicji rządzącej nie prowadzi automatycznie do zmiany ustroju. Również patrząc od drugiej strony, zmiana ustroju (zdarza się to jednak niezwykle rzadko) może się nastąpić bez zmiany rządu (odejście

¹ Zob. G. O'Donnell, Ph. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1986, s. 73.

² Zob. R. Macridis, *Modern Political Regimes: Institutions and Patterns*, Boston: Little, Brown & Company, 1986.; R. M. Fishman, *Rethinking State and Regime: Southern Europe's Transition to Democracy*, „World Politics” 1990, nr 42 (3), s. 422–440.; G.L. Munck, *Disaggregating Political Regime: Conceptual Issues in the Study of Democratization*, Working Paper 228 1996, The Helen Kellogg Institute for International Studies. <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/228.pdf>

³ Zob. E.S. Skaaning, *Political Regimes and Their Changes: A conceptual Framework*, 2006, http://cddrl.stanford.edu/publications/political_regimes_and_their_changes_a_conceptual_framework/

od ustroju parlamentarnego w stronę kanclerskiego, kiedy to M. Thatcher była premierem Wielkiej Brytanii) lub składu rządu (kiedy naziści doszli do władzy w Niemczech).

Na potrzeby niniejszych badań przyjmuje się, że ustrój polityczny jest zinstytucjonalizowanym zbiorem zasad formalnych i nieformalnych, które determinują horyzontalne i wertykalne bariery w sposobie wykonywania władzy przez jej liderów, którzy współdziałają ze sobą i resztą społeczeństwa.

2. Reżim polityczny w latach 1994–2004

Specyfika reżimu politycznego podczas prezydentury Leonida Kuczmy była problemem badawczym na Ukrainie który nie był popularny. Obowiązywała oficjalna wykładnia państwowych ideologów prezentujących tezę, że od roku 1991 Ukraina jest w stanie postępującej transformacji od ustroju totalitarnego do demokracji. Jedynie garstka naukowców, bezpośrednio zaangażowanych w badania reżimu Ukrainy, nie miała wówczas złudzeń o jego niedemokratycznej naturze. Zarazem różnili się oni w interpretacji specyfiki transformacji ukraińskiej.

Volodymyr Polokhalo, były redaktor naczelny pisma „Polityczna Dumka” rozpoczął dyskusję na temat niedemokratycznego kierunku zmian na Ukrainie przedstawiając jednocześnie tezę o odrodzeniu totalitaryzmu podczas panowania L. Kuczmy. Wyróżnił on siedem głównych cech postkomunistycznego neototalitaryzmu, które widoczne były w większości poradzieckich krajów:

- 1) alienacja obywateli od władzy państwowej i ich wielowymiarowa zależność od tej władzy;
- 2) podporządkowanie obywateli zasadom i normom narzuconych przez władzę, która bezwzględnie wykorzystywała swoje prerogatywy;
- 3) brak ochrony praw człowieka i wolności obywatelskich, bezradność obywateli w kontaktach z władzą;
- 4) przywłaszczanie dochodów z szarej strefy; podział bogactwa narodowego w ramach zasady klientelizmu;
- 5) mieszanka skorumpowanych sfer – polityki, gospodarki i świata przestępczego;
- 6) dominacja biurokratycznego establishmentu i grup przedsiębiorców, symbioza oligarchii i autorytaryzmu
- 7) selektywne stosowanie procedur i norm demokratycznych przez oligarchów.

V. Polokhalo definiował neototalitaryzm jako „ostatnią wersję totalitaryzmu”, w której całkowita kontrola, ciągły przymus i przemoc (lub zagrożenie przemocą) stają się legalnie narzucane przez oligarchię postkomunistyczną przy pomocy instrumentów demokratycznych⁴.

Podczas gdy V. Polokhalo twierdził, że nierozsądnym jest stosowanie zachodnich teorii w interpretacji transformacji ukraińskiej, Antonina Kolodiy zaproponowała 5 potencjalnych scenariuszy rozwoju sytuacji na Ukrainie. Scenariusze zostały sformułowane w oparciu o różnego rodzaju modele transformacji opracowane przez teoretyków amerykańskich. Wśród nich był tylko jeden scenariusz budowany na tezie o systematycznym dążeniu Ukrainy do demokracji. Pozostałe scenariusze zakładały raczej budowanie różnych wersji reżimu autorytarnego. Autorka nie określiła istoty ustroju politycznego, który to ukształtował się na Ukrainie w drugiej połowie lat 90. XX wieku. Ograniczyła się jedynie do tezy G. O'Donella i Ph. Smittera, którzy utrzymywali, iż Ukraina należy do tej grupy społeczeństw transformacyjnych, w których demokracja jest niekompletna i nieskonsolidowana, oraz w której to stary ustrój został już jakiś czas temu obalony, ale jest za wcześnie, aby nowy ustrój się ustabilizował i skonsolidował⁵.

Serhiy Linetsky również korzysta z pojęcia „neototalitarny” przy charakterystyce ustroju politycznego Ukrainy w latach 90. Przeciwstawia się poglądom, według których ustrój totalitarny na Ukrainie upadł. Jego zdaniem w neototalitaryzm jest wpisana niekompletność, sprzeczności i niezgodności transformacji ustrojowej kraju⁶.

W czasie, gdy politologowie ukraińscy rozpoczęli od badania nad próbą wyjaśnienia, w jakim stopniu ustrój polityczny Ukrainy odzwierciedla klasyczny model radziecki, badacze zachodni próbowali usytuować przypadek ukraiński w szerszym kontekście teoretycznym i porównawczym. W rezultacie pojawiły się różne interpretacje modelu transformacji na Ukrainie.

Próby zastosowania wypracowanych na podstawie studiów nad Ameryką Łacińską, modeli demokratyzacji w odniesieniu do krajów poradzieckich spotkały się z ostrą krytyką. Najpierw P. Kubicek oraz T. Carothers skrytykowali ideę „nieodwracalności” procesów demokratycznych w krajach o autorytarnej przeszłości. P. Kubicek stwierdził, że system po-

⁴ Zob. V. Polokhalo, *Political power and the political elite*, w: Y. Bystrytsky, V. Polokhalo, S. Makeyev, O. Dergachov (red.), *The political analysis of post-communism*, Kyiv, Political Thought, 1995, s. 143–161.

⁵ Zob. A. Kolodiy, *Vid "siroji zony" do kolioru soncia. Pomarancheva revoliucija ta demokratychnyj perechid v Ukrajinі*, „Agora” 2005, nr.1. <http://www.kennan.kiev.ua/kkp/publications.htm>

⁶ Zob. S. Linetsky, *Politychnyj rezhym v Ukrajinі. (1991–1997)*, w: O. Babkina, V. Gorbatenko (red.) *Politoligja: Posibnyk dlia studentiv vuziv*. Kyiv, Academia, 1998, s. 192.

lityczny Ukrainy za prezydentury L. Kuczmy posiadał wiele cech krajów latynoamerykańskich. Określił Ukrainę i Rosję jako demokracje delegowane, których obywatele wykazują bierność polityczną między kampaniami wyborczymi⁷.

Taraz Kuzio, brytyjski politolog o ukraińskich korzeniach, zaprzecza jednak tezie iż Ukraina jest demokracją delegowaną. Jego zdaniem o ile ta koncepcja może mieć zastosowanie w transformacji ukraińskiej, to tylko fragmentarycznie, w odniesieniu do południowej oraz wschodniej części kraju. Dowodzi, że mieszkańcy zachodnich i centralnych regionów kraju wykazywali aktywność obywatelską i polityczną również w okresie między wyborami⁸.

T. Kuzio, podążając za T. Carothersem opowiada się za postrzeganiem Ukrainy jako państwa hybrydowego z konkurencyjnym ustrojem autorytarnym. Ustrój Ukrainy bowiem łączy pewne elementy radzieckie z selektywnie wybranymi instytucjami ekonomicznymi i politycznymi Zachodu. Proces polityczny w państwie hybrydowym jest zdaniem autora zdominowany przez skorumpowaną elitę, przynoszący państwu mało pożytku, a domagający się szacunku.

Według Carothersa następujące cechy są charakterystyczne dla hybrydowych reżimów, do których zalicza Ukrainę:

- interesy obywateli są ignorowane;
- niski poziom partycypacji politycznej między kampaniami wyborczymi;
- częste naruszenia prawa;
- wyniki wyborów są niejasne i o wątpliwej prawomocności;
- instytucje państwowe cieszą się minimalnym zaufaniem;
- niewielka skuteczność państwa⁹.

T. Kuzio chcąc udowodnić dominację neoradzieckiej kultury politycznej w okresie prezydentury L. Kuczmy uzupełnia wyróżnioną przez T. Carothera, listę cech reżimu politycznego Ukrainy. Są to następujące cechy:

- monopolistyczna kontrola społeczeństwa przez centrystów (partie pro-państwowe);
- zjednoczona Socjaldemokratyczna Partia Ukrainy (SDPU) jest odpowiednikiem Komunistycznej Partii Ukrainy (CPU) z czasów radzieckich;
- próba wykorzystania instytucji pozarządowych w celu doprowadzenia do współpracy przedsiębiorców z elitami władzy;

⁷ Zob. P. Kubicek, *Delegative democracy In Russia and Ukraine*, „Communist and Post-Communist Studies” 1994, nr 27(4), s. 423–441.

⁸ Zob. T. Kuzio, *Regime type and politics in Ukraine under Kuchma*, „Communist and Post-Communist Studies” 2005, nr 38(2), s. 170.

⁹ Zob. T. Carothers, *The end of the transition paradigm*, „Journal of Democracy” 2002, nr.13(1), s. 10.

- brak tolerancji dla opozycji politycznej;
- dyskryminacja mediów;
- powrót do neoradzieckich metod zwalczania opozycji;
- utrzymanie radzieckich zasad w polityce narodowej;
- retoryka antyamerykańska i antyzachodnia;
- retoryka integracyjna z Zachodem skrywająca rzeczywiste intencje bratania się z Rosją.

T. Kuzio definiuje „konkurencyjny autorytaryzm” jako ustrój charakteryzujący się istnieniem dwóch trendów. Z jednej strony jest to dominacja oligarchów przyjmujących maskę partii centrowych w parlamencie; z drugiej – funkcjonowanie opozycji, która uniemożliwia grupom oligarchów ustanowienie w pełni systemu autorytarnego. Autor także twierdzi, że reżim autorytarny na Ukrainie nie przyjął się, ponieważ elity polityczne u władzy nie były zjednoczone a opozycja pozostała relatywnie silna¹⁰.

Keith A. Darden twierdzi, że Ukraina pod rządami L. Kuczmy była państwem szantażu. Mechanizm państwowego szantażu składał się z trzech elementów. Pierwszy to przyzwolenie elit władzy na korupcję. Działania niezgodne z prawem były wśród elit akceptowane, tolerowane a nawet wspierane przez główne kierownictwo, co tworzyło atmosferę bezkarności. Drugi element to rozległy nadzór państwowy odziedziczony po ZSRR, a trzeci – wybiórcze stosowanie prawa. Przychylna postawa władz była rekompensatą za lojalność polityczną, a korupcja służyła jako nagroda. Przedstawiciele elit lub obywatele, którzy nie zgadzali się z reżimem mogli w każdej chwili być prześladowani i nękani przez organy państwa, przykładowo przez urząd podatkowy¹¹. Dodać należy, że model K.A. Dardena został wykorzystany przez ukraińskiego badacza M. Riabchuka do zobrazowania mechanizmów kontroli władzy podczas prezydentury L. Kuczmy¹².

Na Ukrainie, podobnie jak w innych krajach poradzieckich widoczny jest typ władzy określany mianem neopatrymonialnej, jest on przeciwieństwem władzy typu zachodniego. Hans von Zon opisuje reżim ukraiński jako „biurokratyczny”, a państwo jako „neopatrymonialne”. Autor prezentuje pogląd, że „Ukraina nie ma skonsolidowanego, nowoczesnego aparatu państwowego, jest raczej „neopatrymonialnym” państwem, w którym każdy urzędnik państwowy ma swojego lennika. Aparat państwowy przy-

¹⁰ Zob. T. Kuzio, *Regime type and politics...*, dz.cyt., s. 167–190.

¹¹ Zob. K. Darden, *Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine under Kuchma*, „East European Constitutional Review” 2001, nr 10(2/3), 67–71.

¹² Zob. M. Riabchuk, *Zona vidchuzhennia. Ukrajins'ka oligarchija mizh schodom I zachodom*. Kyiv, 2005.

pomina mozaikę oddzielnych instytucji troszczących się bardziej o ochronę własnych przywilejów niż o służbę społeczeństwu”¹³. Kontynuując tę myśl trzeba stwierdzić, że na Ukrainie pod rządami L. Kuczmy nieformalne zasady okazały się skuteczniejsze niż formalne. Nieformalne zasady występowały także za prezydentury W. Juszczenki, i co ważne, były i są one również naruszane przez większość graczy politycznych. To rzuca światło na przyczyny kilku kryzysów politycznych, które wybuchły na Ukrainie w okresie 2004–2009. W skrócie rzecz ujmując, badacze zachodni wskazują na spuściznę po radzieckich instytucjach i ich wpływ na system polityczny, na sprawowanie władzy, oraz niekonsekwencję we wdrażaniu reform. Pozwoliło to uznać im Ukrainę za państwo o ustroju hybrydowym z wyborczym czy konkurencyjnym autorytaryzmem¹⁴.

Większość uczonych postrzegało Ukrainę pod rządami Kuczmy za niedemokratyczną, określając jej reżim polityczny od neototalitarnego¹⁵, po konkurencyjno (pół-) autorytarny¹⁶. Te różnice w definicjach odzwierciedlają odchylenia w samej naturze reżimu, który przeszedł kilka etapów ewolucji przez ostatnie dziesięć lat.

Z mojego punktu widzenia, ukraiński ustrój polityczny w ostatnich latach rządów L. Kuczmy może być postrzegany jako rodzaj piramidy zinstytucjonalizowanych nieformalnych zasad, które kształtowały mechanizmy sprawowania władzy. Prezydent był na szczycie tej piramidy i to on ustanawiał reguły. Jego wewnętrzny krąg (najbliżsi współpracownicy, prezydencka administracja i niektórzy członkowie rodziny) przestrzegali zasad, wspierali je i w ten sposób utworzyli drugi poziom wpływów. Trzeci i ostatni krąg zawierał kilka konkurujących ze sobą grup finansowo-przemysłowych. Ci, którzy popierali i przestrzegali zasad, okazywali lojalność dla centrum, otrzymywali w zamian przywileje w swoich regionach. Ci, natomiast, którzy starali się naruszyć, przeciwstawić się lub zmienić zasady byli albo dyskredytowani przez władze (P. Lazarenko), albo odrzucani i narażeni na bezpośrednie (J. Tymoszenko) lub pośrednie prześladowania (W. Juszczenko). Taki reżim można zdefiniować jako „oligarchiczny autorytaryzm” lub „patrymonialny oligopol”.

¹³ Zob. H. Van Zon, *Political Culture and Neo-Patrimonialism Under Leonid Kuchma*, „Problems of Post Communism” 2005, nr. 52(5), s. 12–22.

¹⁴ Zob. P. D’Anieri, *Democracy unfulfilled: the establishment of electoral authoritarianism in Ukraine. A decade of independence*, „Journal of Ukrainian Studies” 2001, 26(1–2), s. 13–36.

¹⁵ Zob. V. Polochalo, *Political power...*, dz.cyt., s. 143–161.

¹⁶ Zob. T. Kuzio, *Regime type and politics...*, dz.cyt., s. 167–190.

3. Rewolucja czy protest?

Wydarzenia z listopada-grudnia 2004 roku na ogół określane są mianem rewolucji¹⁷. Najbardziej spójną próbę uzasadnienia rewolucyjnego charakteru tych wydarzeń podjęli A. Kolodiy (2005) i V. Yakushyk (2006). Autorzy twierdzą, że na Ukrainie miała miejsce rewolucja polityczna, nie społeczna. Rewolucji o charakterze społecznym towarzyszy przemoc, zaś rewolucja polityczna może się bez niej obejść. Jednak na Ukrainie rewolucyjny charakter wydarzeń przejawiał się w „działaniach nacisku” (Yakushyk) czy „przymusowym odwołaniu władzy”. Skutkiem rewolucji była zmiana reżimu politycznego na Ukrainie¹⁸.

Sądzę, że rozróżnianie rewolucji na społeczne i polityczne jest mylące. Termin „rewolucja polityczna” został wprowadzony przez K. Marksa w celu opisanego pierwszej fazy rewolucji społecznej¹⁹. Według niego każda rewolucja społeczna jest rezultatem politycznej, której głównym zadaniem jest obalenie starej władzy poprzez bunt rewolucyjny. Postrzegał on historię poprzez dialektyczny rozwój, stąd interpretował rewolucję polityczną i społeczną jako elementy tego samego procesu. Zarówno Kolodiy jak i Yakushyk nie nawiązali do wskazanych idei. W swoich analizach uczeni zastosowali pojęcie „rewolucji politycznej” aby podkreślić rewolucyjny charakter wydarzeń z jesieni 2004 roku, pomimo braku działań z użyciem przemocy. Rewolucja polityczna w rozumieniu V. Yakushyka i A. Kolodiy zdaje się być eufemizmem zamachu stanu. Na Ukrainie nie doszło ani do rewolucji ani też do przewrotu. Wydarzenia z jesieni 2004 roku na Ukrainie należałoby określić jako protest polityczny na szeroką skalę, przygotowany przez opozycję i popierany przez miliony obywateli ukraińskich. Ten protest zaowocował odsunięciem L. Kuczmy od władzy.

Twierdzenia o „nielegalnej naturze masowych działań nacisku” czy „przymusowym odwołaniu władzy” raczej nie wytrzymują krytyki. Blokowanie Gabinetu Ministrów Ukrainy przez protestujących, blokady dróg, zaprzysiężenie W. Juszczenko, wprowadzanie w życie dekretów Komitetu Nacionalnoho Poriatunku (Komitetu Ocalenia Narodowego) – działania, które V. Yakushyk nazywa „bezpośrednim systematycznym naciskiem mas rewolucyjnych” na różne organy rządowe, rzeczywiście wywierały dużą

¹⁷ Przegląd publikacji naukowych na ten temat oraz alternatywne interpretacje pomarańczowej rewolucji: Y. Matsiyevsky, „*Pomarancheva revoliutsiya*” kriz’ pryzmu tranzytologii, „Ji” 2005, nr. 40. www.ji.lviv.ua/n40texts/maciyevsjy.htm

¹⁸ Zob. V. Yakushyk, *Ukrayinska revoliutsiya 2004–2005 rokiv. Sprоба teoretychnogo analizu, „Politychnyj menedgment”* (Political management) 2005, nr 2, s. 19–36.

¹⁹ K. Marx, *Zlydennist ‘folosofiji*, w: *Tvory*, K. Marx, F. Engels, Kyiv 1959, drugie wydanie, vol. 4, s. 94.

presję. Były one, bez wątpienia, ukierunkowane na wywieranie nacisków na istniejącą władzę, ale nic poza tym. Wskazani badacze nie wyjaśniają, co stanowiło istotę „działań nacisku” czy „przymusu”. W interpretacji V. Yakushyka „działania nacisku” i „przymus” są zjawiskami tej samej natury. W odróżnieniu od autorów uważam, że przymus zakłada użycie siły, co przejawia się w fizycznej konfrontacji. Istotą zaś nacisku politycznego jest takie oddziaływanie na decydentów politycznych, aby podejmowali decyzje zgodne z interesami tych, którzy wywierają ten nacisk. Tu nacisk nie jest bezpośredni. Przymus może być bezpośredni jedynie przy udziale przemocy fizycznej.

V. Yakushyk przyznaje, że omawiane wyżej zagadnienia nie są jedynie cechami rewolucji. Są ogólnymi właściwościami zarówno rewolucji, jak i rebelii, powstania i zamachu stanu²⁰. Sądzę, że takie akty powinny być uznane za cechy politycznego protestu, a nie za przejawy rewolucji czy różnych form przemocy. Co więcej, decyzja o unieważnieniu wyników drugiej tury wyborów prezydenckich została podjęta w Sądzie Najwyższym Ukrainy, a nie na Majdanie. Ta decyzja, pomimo tego że miała charakter bardziej polityczny niż prawny, umożliwiła przezwyciężenie kryzysu bez użycia siły. To, że W. Janukowycz wystartował w trzeciej turze wyborów dowodzi, że zaakceptował on werdykt Sądu Najwyższego Ukrainy. Ponadto, fakt że kandydaci na urząd prezydenta i sprawujący to stanowisko osiągnęli przy „okrągłym stole” kompromis polityczny jest dowodem na rozstrzygnięcie kryzysu metodami politycznymi, a nie dzięki „naciskom” czy przez przymusowe odwołanie władzy. Co więcej, fakt, że nowa ekipa rządząca nie zdołała zmienić podstawowych „reguł gry”, (przykładowo zasad sprawowania władzy), wskazuje że nie należy nazywać wydarzeń z końca 2004 r. na Ukrainie nawet rewolucją polityczną.

Jakie więc wydarzenia mogą być nazwane rewolucją? S. Huntington zasugerował rozpatrzenie tego pojęcia w kontekście modernizacji. Wskazuje na następujące komponenty rewolucji: a) gwałtowny charakter działań; b) głęboka, fundamentalna zmiana najważniejszych wartości wyznawanych przez społeczeństwo; c) zmiany w instytucjach politycznych, strukturze społecznej, działalności i polityce rządowej i jego liderów²¹.

T. Skocpol i E. Trinberger, reprezentujący strukturalne podejście do rewolucji, wymienili trzy konieczne i wystarczające warunki zaistnienia rewolucji: a) intensywne polityczne i militarne naciski ze strony bardziej rozwiniętych krajów; b) konflikt pomiędzy tradycyjnymi elitami a pań-

²⁰ Tamże, s. 27.

²¹ Zob. S. Huntington, *Revolution and Political Order*, w: *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*, J. Goldstone (red.), HBS Publishers 1986, s. 39.

stwem; c) zorganizowana na dużą skalę aktywizacja ludzi, oddolnie kierowana przeciwko lokalnym przedstawicielom władz centralnych²².

J. Goldstone, podsumowując osiągnięcia przedstawicieli czwartej generacji badaczy nad rewolucją wylicza warunki konieczne rewolucji: a) kryzys państwa; b) wyraźna polaryzacja elit; c) spadek społecznego dobrobytu; d) pojawienie się ideologii sprzeciwu, jednoczącej elity i masy w ich zmaganiach przeciwko władzy²³.

Jeśli dodamy, że rewolucje są procesami długotrwałymi, trwającymi od kilku miesięcy do kilku lat i aktywizującymi wszystkie warstwy społeczne, staje się oczywiste, że nie ma podstaw aby wydarzenia z jesieni 2004 roku na Ukrainie nazywać rewolucją. Wydarzenia te miały pewne znamiona rewolucji: a) kryzys polityczny, trwający od ogłoszenia wyników drugiej tury wyborów do werdyktu Sądu Najwyższego, zgodnie z którym wybory zostały unieważnione i zarządzono powtórne głosowanie; b) masowa mobilizacja polityczna; c) konflikt między władzami a opozycją; d) polaryzacja polityczna społeczeństwa. Nie daje to jednak podstaw do uznania wydarzeń na Majdanie za rewolucję, bunt lub zamach stanu. Wydaje się zasadnym jest ich ocenianie w szerszej perspektywie, przez pryzmat „studiów nad przemianą”. Wyróżnia się w nich kilka rodzajów transformacji politycznej: reforma, rewolucja, zamach stanu, tranzycja. Jeśli przyjąć, że rewolucja to szybka i gwałtowna zmiana istniejących instytucji, to „przejście” jest rodzajem transformacji politycznej, która wyraża się przemianą instytucji bez pogwałcenia norm prawnych. Reforma ani zamach stanu również nie spełniają tych kryteriów²⁴.

Podsumowując, wydarzenia na Ukrainie były pokojową zmianą elity panującej wywołaną przez masowy protest polityczny z powodu sfałszowania wyborów. W jej wyniku nastąpiła rotacja elit, którą wstępnie oceniono jako upadek reżimu. To początkowe wrażenie doprowadziło do tego, że nawet uważni badacze zachodni uwierzyli, że doszło do zmiany reżimu²⁵.

²² Zob. T. Skocpol, E. Trimberger, *Revolution: A Structural Analysis*, w: *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*, J. Goldstone (red.), HBS Publishers 1986, s. 59–65.

²³ Zob. J. Goldstone, *Comparative Historical Analysis and Knowledge Accumulation in the study of Revolutions*, w: *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*, J. Mahoney, D. Rueschemeyer (red.), Cambridge: Cambridge University Press 2003, s. 81–82.

²⁴ Zob. A. Arato, *Civil Society, Transition and Consolidation of Democracy*, w: *Dilemmas of Transition: The Hungarian Experience*, A. Braun, Z. Barany (red.), Lanham: Rowman & Littlefield, 1999, s. 225–252.

²⁵ Zob. A. Aslund, M. McFaul, *Introduction: Perspectives of the Orange Revolution*, w: *Revolution In Orange. The Origin of Ukraine's Democratic Breakthrough*, Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace, 2006, s. 8. <http://www.carnegieendowment.org/publications/index.cfm?fa=view&id=18051&prog=zru>

Jak już sugerowano, trafniej byłoby wyjaśnić wydarzenia jesieni 2004 roku na Ukrainie przez pryzmat „przemiany”. Pomocny tu okazuje się odpowiednio zaadaptowany do warunków Ukrainy trójstopniowy model tranzytacji, stworzony przez G. O'Donnella i Ph. Schmittera. Zgodnie z tym modelem złagodzenie starego reżimu jest uważane za pierwszą fazę „przejęcia”. Na Ukrainie, tak jak w całym ZSRR, odwilż nastąpiła w późnych latach 80. XX w. „Pierestrojka” w Kijowie rozpoczęła się później niż w Moskwie. Klęska puczystów w sierpniu 1991 roku, poprzedzona ogłoszeniem niepodległości przez Rosję, Ukrainę i inne republiki ZSRR, dała początek demokratyzacji, która wyznaczyła drugą fazę tranzytacji. Od tego momentu, w każdym z państw dynamika i głębokość reform zaczęły osiągać swoisty kształt. W regionie bałtyckim przejście odbywało się bardziej postępowo i liniowo, podczas gdy na Ukrainie, Białorusi i w Rosji ta postępowość i liniowość była zakłócana w różnych fazach przeobrażeń. Na Białorusi koniec demokratyzacji nastąpił wraz z dojściem do władzy A. Łukaszenki. Na Ukrainie i w Rosji tempo reform zaczęło spadać w tym samym czasie, gdy L. Kuczma i B. Jelcyn zostali wybrani na drugą kadencję. Dało to podstawy T. Carothersowi i innym badaczom (Roeder, Motyl, Levitsky, Way) aby mówić o powstawaniu „hybrydowych” państw, które utknęły w prowizorycznej „szarej strefie” i nie były w stanie się z niej wydostać²⁶. Za fasadą słabych instytucji demokratycznych w trzech republikach zaczął się kształtować reżim autorytarny. Każda z nich miała swoją własną specyfikę. Wstrzymanie demokratyzacji, powrót do patrymonialnych zasad i sułtanatu zaobserwowano również na Kaukazie i w republikach Centralnej Azji²⁷. W większości poradzieckich państw proces demokratyzacji został wstrzymany. Pokojowa zmiana elit w Gruzji (2003) i na Ukrainie (2004) mogła zapoczątkować redemokratyzację tych państw. Jednocześnie, nie do końca pokojowe przejęcie władzy podczas rewolucji tulipanów w Kirgistanie²⁸, klęska opozycji w wyborach parlamentarnych w Azerbejdżanie w 2005 roku, a także w prezydenckich na Białorusi w 2006 roku, są dowodem na zamrożenie bodźca demokratycznego w krajach poradzieckich.

²⁶ Zob. T. Carothers, *The end of the transition paradigm...* dz.cyt.

²⁷ Szczegółowo na ten temat: T. Bodio, T. Mołdawa, *Constitutional Reforms In Central Asian State*, Warszawa 2009.

²⁸ Zob. K. Kozłowski, *Rewolucja tulipanów w Kirgistanie*, Warszawa 2008.

4. Ścieżka zależności i niedokończona tranzycja

Istniejące modele przemian w krajach poradzieckich można zakwalifikować do dwóch typów tranzycji: radykalnej (protest) i umiarkowanej (układ)²⁹. Typ radykalny odpowiada przemianom zachodzącym w państwach, których elity całkowicie utraciły swoją legitymację i władza przejęta zostaje w drodze pokojowej lub zastosowania przemocy.

Umiarkowany typ tranzycji zakłada wyborcze zwycięstwo opozycji, która negocjuje ze byłymi elitami program reform, lub dopuszcza przedstawicieli tych elit do nowych struktur władzy. W ostatnim przypadku proces przemian jest rozłożony w długim przedziale czasowym. W przypadku, gdy „stare” elity zachowują swoje pozycje, możliwe są odchylenia od procesu demokratyzacji, a nawet jego wstrzymanie. To właśnie stało się z transformacją Ukrainy, zapoczątkowaną w 1991 roku. Klęska projektu koalicji demokratycznej w 2006 roku oraz wyłonienie rządu bez udziału w nim administracji L. Kuczmy są kolejnymi dowodami wspomnianego trendu, jak również ponownego zatrzymania procesu demokratyzacji.

Przemiana ustrojowa Ukrainy ma kilka cech specyficznych. Po pierwsze, jest ona dłuższa i bardziej nieokreślona w porównaniu z przemianami w państwach bałtyckich czy wschodnio-środkowo europejskich. Po drugie, przemiana ta miała charakter nieliniowy („zygzakowaty”). Stąd, w ocenie Freedom House, w wyniku upadku „pomarańczowej koalicji” po wyborach parlamentarnych w 2006 roku i stworzenia koalicji na czele z Partią Regionów, wolności obywatelskie i prawa polityczne na Ukrainie są zagrożone³⁰. Po trzecie, wraz ze zmianą władzy w 2004 roku zaprzeczono szanse na rozpoczęcie reform. Przyczyną był głęboki podział elit politycznych na Ukrainie. „Wymuszony pluralizm” w okresie rządów Kuczmy doprowadził do silnego konfliktu nie tylko między elitą władzy a opozycją, ale także wśród samej elity. Najwięksi gracze polityczni preferowali konfrontację i rywalizację a nie kompromis i współpracę. Z tej „gry o sumie zerowej” wynikała obopólna strata. Nielogiczność zachowań elit można wytłumaczyć logiką eskalacji konfliktu: samo zdobycie lub utracenie urzędu prezydenta zdawało się być ważniejsze niż uczestnictwo w konflikcie. Możliwość alokacji i rozdzielania zasobów (bogactwa narodowego) nie miało formalnych czy nieformalnych ograniczeń. Konflikt ten doprowadził do ostrego kryzysu na jesieni 2008 roku, zwiększając tym samym straty ekonomiczne Ukrainy już na samym początku globalnej re-

²⁹ Zob. V. Bunce, *Comparative democratization: Big and bounded generalizations*, „Comparative Political Studies” 2000, nr 33 (6/7).

³⁰ Zob. Raport Freedom House *Nations In Transit 2007* na temat stanu wolności obywatelskich i praw politycznych na Ukrainie na <http://www.freedomhouse.org>

cesji. W rezultacie ukraińska elita polityczna zawiodła oczekiwania obywateli na prawdziwą demokratyzację życia społeczno-politycznego.

Niedokończoną przemianę Ukrainy można podzielić na trzy etapy:

- pierwszy etap (liberalizacja) rozpoczął się w późnych latach 80. i trwał do 1991 roku;
- drugi etap (demoligarchizacja, czyli rządy kilku grup finansowych za fasadą słabych instytucji demokratycznych) obejmował okres od 1991 roku do końca 2004. W tym okresie „nomenklatura” radziecka przekształciła się w oligarchów i nowoczesne autorytarne klany.
- trzeci etap, obejmujący lata 2005–2009 można określić jako „postpomarańczowy kryzys”. Nowa, ale niekompletna przemiana elit jest specyficznym rysem tego etapu. Opozycja, która doszła do władzy po raz drugi, okazała się być zbyt „umiarkowaną” aby zainicjować głębokie reformy państwa. Z kolei opozycja składała się z byłych oficjeli rządowych, którzy w różnych fazach rozwoju sytuacji politycznej odchodzili z obozu Kuczmy. Współzawodnictwo między kilkoma ugrupowaniami politycznymi oraz pragnienie utrzymania władzy przy próbach zachowania pozytywnego wizerunku jest istotą tego etapu.

Trudno jest przewidzieć jak dalej będzie przebiegać przejście do demokracji, ile stadiów transformacji będzie musiała przebyć Ukraina aby zakończyć ją sukcesem. Sytuacja wewnętrzna (chaos polityczny i kryzys finansowy) oraz zewnętrzna (globalna recesja) w tym względzie nastroja pesymistycznie. Tym bardziej, że ostatni rok urzędowania W. Juszczuki cechuje się ostrą rywalizacją w warunkach konfliktu politycznego. Przedłużanie konfliktu może nawet zagrażać bytowi państwowemu.

Po wyborach prezydenckich w 2010 roku na Ukrainie mogą mieć miejsce dwa scenariusze. Każdy z nich zakłada zmiany w konstytucji, które spowodują modyfikację zasad formalnych ukraińskiej gry politycznej. Po pierwsze, może wystąpić próba powrotu do systemu prezydencko-parlamentarnego, lub prezydenckiego. Wówczas pojawi się szansa na przezwyciężenie kryzysu politycznego i gospodarczego i wzmocnienie instytucji demokratycznych. Po drugie, zmiany konstytucji mogą iść w kierunku umocnienia pozycji premiera. Wówczas prezydenta można by wybierać w głosowaniu powszechnym, poprzez parlament, lub też jego urząd mógł by w ogóle zostać zlikwidowany. W takim przypadku Ukraina mogła by przyjąć niemiecki typ „systemu kanclerskiego” z republiką prezydencko-parlamentarną lub parlamentarną. Ta druga alternatywa mogłaby doprowadzić do zduszenia politycznego i ekonomicznego kryzysu i tym samym do rozwinięcia skonsolidowanej demokracji. Sukces drugiego scenariusza zależałby m.in. od relacji między frakcjami parlamentarnymi i przezwyciężenia kryzysu. Oba scenariusze zakładają wzmocnienie egzekutywy.

Pociąga to za sobą także możliwość tendencji autorytarnych. Można jednak mieć nadzieję, że społeczeństwo obywatelskie i wartości demokracji bezpośredniej przeważą nad skłonnościami autorytarnymi wewnątrz Ukrainy. Niepowodzenie nowego prezydenta czy premiera w przezwyciężaniu bieżących problemów może wywołać inny scenariusz – rozrost politycznych patologii tj. anomię polityczną prowadzącą do przedłużenia konfliktu politycznego. Może on nawet skutkować załamaniem systemu politycznego.

Demokratyczny impuls pomarańczowej rewolucji doprowadził do pewnych zmian w strukturze elity rządzącej, wymiany polityków, ale nie przyniósł oczekiwanej, radykalnej przemiany jakościowej. Przemianę Ukrainy w znaczącym stopniu utrudniała nieefektywność elit politycznych. Ostatnie nadal pozostają sfragmentaryzowane. W sytuacji istnienia elit formalnych i nieformalnych, decydujący wpływ na procesy podejmowania decyzji politycznych wywierają gracze nieformalni – grupy polityczno-ekonomiczne (GPE), albo klany. Większość partii politycznych spełnia rolę formalnej reprezentacji GPE w parlamencie³¹.

Po rewolucji pomarańczowej można jednak zauważyć wzmocnienie pluralizmu politycznego i konkurencji, względnej wolności mediów i rozpowszechnienie obywatelskich orientacji politycznych wśród mieszkańców większości regionów. Sądzę, że społeczeństwo ukraińskie nadal ma szansę w ciągu następnych dwóch-trzech cykli wyborczych na umocnienie słabej demokracji. Wymaga to jednak wymiany elit, przezwyciężenia kryzysu politycznego i ekonomicznego oraz tworzenie środowiska bezpiecznego sąsiedztwa.

5. Zmiana władzy czy zmiana reżimu?

W ciągu pięciu lat, odkąd opozycja wygrała wybory w 2004, ustrój polityczny Ukrainy wykazał niespodziewaną odporność na zmiany. Wiadac to na przykładzie porównania formalnych i nieformalnych instytucji i praktyki rządzenia podczas prezydentury L. Kuczmy oraz W. Juszczenko. Za instytucje formalne uważa się konstytucyjny podział władz, określający zasięg każdej z dziedzin władzy, podczas gdy nieformalne (tradycje i praktyki polityczne ujawniające się w stylu podejmowania decyzji

³¹ Więcej na ten temat: Y. Matsiyevsky, *Elity Ukraińskie przed i po rewolucji pomarańczowej*, w: T. Bodio, W. Jakubowski, (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, Warszawa 2010.

politycznych, w odpowiedzialności politycznej władzy, w przyjmowaniu i wdrażaniu przepisów) powstają się pod wpływem czynników kulturowych i historycznych i są specyficzną cechą każdego państwa.

Co się zmieniło po pomarańczowej rewolucji:

- 1 stycznia 2006 roku weszła w życie znówelizowana Konstytucja Ukrainy, uchwalona 8 grudnia 2004 roku. Jej uregulowania miały istotny wpływ na charakter rywalizacji między władzą wykonawczą a ustawodawczą w państwie. W rezultacie nieskutecznych reform politycznych w kwietniu-czerwcu 2007 roku doszło do poważnego kryzysu instytucjonalnego oraz kontrowersyjnego rozwiązania parlamentu, które doprowadziło w końcu do kompromisu politycznego. Jego sednem była zgoda głównych graczy politycznych na przedterminowe wybory we wrześniu 2007 roku;
- ujawnione intrygi polityczne w otoczeniu W. Juszczenko wskazywały, że prezydent nie ma umiejętności rządzenia „twardą ręką”. Skutkowało to większą podatnością nowych władz na manipulacje, w porównaniu z surową dyscypliną wewnętrzną urzędników w czasach Kuczmy;
- zmieniła się retoryka władzy – ideę stabilności zastąpiono ideą reform;
- media uzyskały więcej swobody, ich status uległ poprawie;
- na początku prezydentury W. Juszczenko poprawie uległy stosunki między państwem a organizacjami pozarządowymi. Jednak w kolejnych latach sprawowania władzy prezydent nie przykładał uwagi do rozwoju relacji z „trzecim sektorem”;
- nie doprowadzono do końca żadnego z dochodzeń w sprawie fałszowania rezultatów prezydenckiej kampanii wyborczej przez wysoko postawionych urzędników państwowych, żaden z nich nie został postawiony przed sądem, również nie zakończono dochodzenia w sprawie morderstwa G. Gonzadze;
- nie dokonano zmian w ustawodawstwie, nie wdrożono w całości reformy systemu sądowego, nadal dochodzi do naruszeń praw obywatelskich podczas śledztw i aresztowań;
- nie został stworzony system publicznych mediów, zapowiadany przez przedstawicieli nowej administracji.

Lista deklarowanych i nie spełnionych obietnic przez elity władz jest bardzo długa. W każdym razie można konstatować, że „postulaty Majdanu” nie zostały spełnione.

Co pozostało niezmienione po pomarańczowej rewolucji:

- styl podejmowania decyzji politycznych nadal nie jest transparentny. Według Y. Zacharova, prezesa Ukraińskiej Grupy Helsińskiej w ciągu 10 miesięcy 2005 roku W. Juszczenko wydał 42 dekrety „do wiadomości współpracowników”. Pięć z nich uchwalono po 1 kwietnia 2005,

kiedy to prezydent publicznie obiecał, że nie będzie kontynuować takiej praktyki. W tym samym okresie rząd przyjął 13 rezolucji i zarządzeń oznaczonych jako zastrzeżone. Y. Zacharov twierdzi, że utrzymano „nielegalne utajniania”, tyle że nie w takim natężeniu jak za prezydentury Kuczmy³². Umowa o dostawach gazu na Ukrainę z 4 stycznia 2006 roku oraz wyniki wyborów przewodniczącego parlamentu 6 lipca 2006 roku były kolejnymi oznakami braku transparentności procesu decyzyjnego;

- w strukturach władzy utrzymano praktykę niekompetentnego zapewniania wakatów, co stało się wyznacznikiem porażki nowej władzy w obszarze polityki kadrowej – wymiany urzędników państwowych³³;
- korupcja nie została powstrzymana. Oznacza to, że relacje pomiędzy obywatelami a urzędnikami państwowymi w dużej mierze zachowały charakter „patron-klient”. Zgodnie z oceną Transparency International w 2006 roku państwo zostało sklasyfikowane na 99 miejscu ze wskaźnikiem 2.8, ale już w 2008 spadło na 134 pozycję, z najgorszym od 2004 roku wynikiem 2.5³⁴;
- nie wyeliminowano praktyki inwigilacji polityków i obywateli. Według V. Sivkowsch (Partia Regionów) podczas pierwszego roku rządów W. Juszczenki ponad 30 komórek organizacyjnych zajmowało się pozyskiwaniem informacji za pomocą podsłuchów³⁵.

Nie zmieniła się polityka fiskalna państwa i metody działania policji podatkowej. Nowa władza nie była w stanie pozbyć się spuścizny „kuczmyzmu”, co pokazuje, jak głęboko korupcja zakorzeniła się w elitach, urzędach i społeczeństwie³⁶. Niezdolność pozbycia się pozostałości reżimu L. Kuczmy przekłada się moralne przyzwolenie elity władzy na korupcję polityczną.

Utrata standardów moralnych przez elitę polityczną, rozrost korupcji politycznej, niejawnosc podejmowania decyzji politycznych oraz nieracjonalny konflikt pomiędzy W. Juszczenko a J. Tymoszenko bardzo poważnie zaciążyły na transformacji ukraińskiej.

W zrozumieniu specyfiki transformacji reżimu ukraińskiego ważne są takie kwestie, jak: pozycja elit rządzących w społeczeństwie, status i sy-

³² Zob. Y. Zacharov, *Usvidomlena neobchidnist' provozachustu*, „Krytyka” (Critics), 2005, nr. 12, s. 7–11.

³³ Por. artykuły Julii Mostowej, Serhija Rahmanina, Niny Pestryakowej w: „Dzerkalo Tyzhnia”, 2005 (Mirrors Weekly) nr.1, 3, 17.

³⁴ Zob. Raport Transparency International na temat Wskaźnika Występowania Korupcji na http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi

³⁵ Program „Wybory 2006” z 9 marca 2006 na kanale 1+1 TV.

³⁶ Z tego powodu, w połowie kadencji W. Juszczenki, większość specjalistów i komentatorów ukraińskich odmówiła używania terminu „elity” w odniesieniu do władz, posługując się zatem terminem „klasa polityczna”.

tuacja opozycji, wpływ pozainstytucjonalnych grup interesu na proces polityczny.

Zarówno rządzących, jak i opozycję charakteryzuje: fragmentacja, frakcyjność, wewnętrzna rywalizacja, konfrontacja i brak powszechnie uznawanych wartości, które mogłyby stać się fundamentem budowy porozumienia ogólnonarodowego. Wraz z rozłamem politycznym w ekipie „pomarańczowych” niemożliwe stało się powołanie jednolitego bloku w wyborach parlamentarnych 2006 roku i utworzenie demokratycznej większości w Radzie Najwyższej. W przedterminowych wyborach w 2007 roku Blokowi Julii Tymoszenko i Naszej Ukrainie z wielkim trudem, udało się zdobyć większość mandatów w Radzie Najwyższej i sformować „koalicję demokratyczną”. Taktyczne i strategiczne interesy W. Juszczenki i J. Tymoszenko były odmienne. Sytuacja ta doprowadziła do sporów i rozbieżności w kluczowych sprawach polityki wewnętrznej i zagranicznej w czasie ostatnich wyborów prezydenckich.

Sytuacja opozycji pozostaje nieuregulowana, choć uległa zmianie na lepsze w porównaniu z okresem drugiej kadencji Kuczmy. Skargi przedstawicieli Partii Regionów i Komunistycznej Partii Ukrainy na represje polityczne ze strony nowych władz po wyborach z 2006 roku można postrzegać bardziej jako przejaw zmiany statusu opozycji niż jako wyraz politycznej zemsty (czego w niektórych przypadkach nie można jednak wykluczyć).

Wpływ pozainstytucjonalnych grup interesów na proces polityczny przejawia się w aktywności grup lobbingowych³⁷, reprezentujących grupy finansowo-przemysłowe, powszechnie znane jako klany. Znaczenie lobbystów w procesie decyzyjnym zmalało w porównaniu z tym, jaki był do 2004 roku. Jednak klany nadal odgrywają istotną rolę, pojawiły się też nowe klany³⁸. Najpotężniejszemu klanowi przewodzi R. Akhmetow. Jego polityczna i biznesowa maszyna wspierała w wyborach Partię Regionów.

Podstawowe zasady „gry politycznej” na Ukrainie nie uległy przekształceniu, pomimo zmian personalnych w elitach pierwszego (centralne elity władzy) i drugiego kręgu władzy (szefowie regionalnych i okręgowych administracji).

Horyzontalne ograniczenia reżimu uległy osłabieniu (pogorszyły się relacje między poszczególnymi gałęziami władzy), podczas gdy L. Kuczma w znaczny sposób wpływał na władzę ustawodawczą i sądowniczą

³⁷ Zob. Publikacje Natalii Guzenko i Oleny Strul w magazynie „Kontrakty”, http://kontrakty.com.ua/show/ukr/full_main/402008.html.

³⁸ Zob. Materiał Ally Jeriomenko w „Dzerkalo Tyzhniia” (Mirrors Weekly) dotyczący kontrowersji w zaopatrzaniu Ukrainy w gaz, gdzie po raz pierwszy wspomina się Grupę Dmitri Firtasz <http://www.zn.ua/1000/1550/60724/>

i tym samym gwarantował sobie dominującą pozycję w przestrzeni politycznej, W. Juszczenko zmniejszył kontrolę administracyjną. Stosunki między władzami zyskały charakter rywalizacji, a nawet konfliktu. Znacznie wzrósł wpływ opozycji na proces polityczny. Jednak ukraiński „pluralizm wymuszony” lub konkurencyjny, nie stał się jeszcze naturalnym pluralizmem demokratycznym.

Relacje „władza-społeczeństwo” w minimalnym stopniu uległy zmianie. W istocie społeczeństwo nie ma realnego wpływu na władzę (wyjątkiem była pomarańczowa rewolucja). Rządzący i opozycja bazują na populizmie i manipulacji opinią publiczną. Za przykład mogą tu służyć: kampania rządu J. Tymoszenko zwracająca utracone mienie byłym klientom banku oszczędności ZSRR, anty-NATO-wska retoryka opozycyjnych frakcji parlamentarnych (Partii Regionów i komunistów) w mediach, zwłaszcza kontrolowanych przez Rosję.

Z powyższego wynika, że zmienili się aktorzy, a nie „reguły gry”. Nie uległy przekształceniu instytucje i ich wzajemne relacje. Stąd twierdzę, że na Ukrainie reżim w istocie pozostaje ten sam, co przed pomarańczową rewolucją. Tezę tę potwierdza analiza reżimu w kontekście siedmiu kryteriów zmiany ustroju, opracowana przez badaczy brytyjskich³⁹. Generalnie wynika z nich, że ustrój się zmienia jeśli nastąpi zerwanie ze strukturami, polityką i kadrami odchodzącego systemu. Są to następujące kryteria – pytania: 1) czy udało się całkowicie odsunąć kierownictwo starego reżimu?; 2) jakie jakościowe zmiany przeprowadzono w pierwotnej konstrukcji poparcia (siły zbrojne, sądownictwo, starsza biurokracja)?; 3) czy przewyciężono zaszczości społeczne, polityczne i ekonomiczne z poprzedniego reżimu?; 4) czy wyłoniła się struktura nowej elity politycznej i czy identyfikuje się ona z początkowymi celami zmiany ustroju?; 5) czy proces wpłynął na zmianę i rozproszenie władzy ekonomicznej?; 6) czy nastąpił widoczny rozwój społeczeństwa obywatelskiego?; 7) czy ustanowiono nową konstytucję, wprowadzono wolne i uczciwe wybory, niezależny i efektywny system rządów?

Poniższa tabela ukazuje w jakim stopniu kryteria dotyczące zmiany ustrojów zostały one spełnione na Ukrainie.

³⁹ Zob. Regime Change: It's been done before, Rogera Gougha <http://www.policyexchange.org.uk/images/libimages/157.pdf>

Tabela 1
Czy Ukraina spełnia kryteria zmiany ustroju?

Czy wymieniono kierownictwo?	Tak
Czy zreformowano strukturę poparcia?	Częściowo, średni poziom biurokracji
Czy rozliczono się z przeszłością?	Żaden z ważniejszych oficjeli nie stanął przed sądem
Czy ukształtowała się struktura nowej elity?	Częściowo nowe przywództwo polityczne, pozostałe zmieniono w około 1/3
Czy nastąpił rozwój społeczeństwa obywatelskiego?	Tak
Czy otwarty jest system polityczny?	W formie, ale nie w treści
Czy władza ekonomiczna jest rozproszona?	W praktyce nie
Ogólna ocena	Zmieniło się przywództwo i instytucje formalne, ale dawne nieformalne zasady gry dominują

Inercja starych radzieckich instytucji miała wpływ na sytuację Ukrainy pod rządami L. Kuczmy. Nadal obserwuje się beczynność instytucji odziedziczonych z przeszłości. Nie doszło do żadnej radykalnej zmiany instytucji politycznych. Stare instytucje zachowują swoje wpływy, zaś nowe – napotykają na opór przy próbach reformowania systemu podatkowego, administracyjnego, oraz samorządów.

Rekapitulując, zastosowane wskaźniki analizy reżimu politycznego pozwalają zdefiniować reżim polityczny na Ukrainie jako **przejściowy, słabo zinstytucjonalizowany, gdzie stare autorytarne praktyki wtapiają się w instytucje demokratyczne**.

Tendencje autorytarne widoczne są zarówno w egzekutywie, jak i legislatywie. Zmiana statusu deputowanych do rad okręgowych i regionalnych nastąpiła w wyniku przyjęcia ustawy z 5 lutego 2007 roku o mandacie „imperatywnym”. Umacnia ona formalne i nieformalne wpływy przywódców partii i frakcji i zmniejsza wpływy deputowanych na proces legislacyjny. Ustanowienie takiej praktyki w parlamencie może nawet skutkować pojawieniem się współczesnego **oligopolu politycznego**, w którym rządzi wąska grupa bossów partyjnych mająca rozstrzygający głos w sprawach państwowych.

Dahl wykorzystał dwa kryteria demokracji: kontestacja i partycypacja polityczna. Poniższy schemat (nr 1) pozwala obserwować trajektorię transformacji ustrojowej Ukrainy poczynając od 1989 roku. Można dostrzec, że przy nasileniu kontestacji politycznej wzrasta również uczestnictwo polityczne, a ustrój Ukrainy zmierza w kierunku demokracji. Jeśli oba te procesy są zatrzymane, zarówno formalne, jak i nieformalne zasady władzy (np. ustrój) zyskują charakter autorytarny.

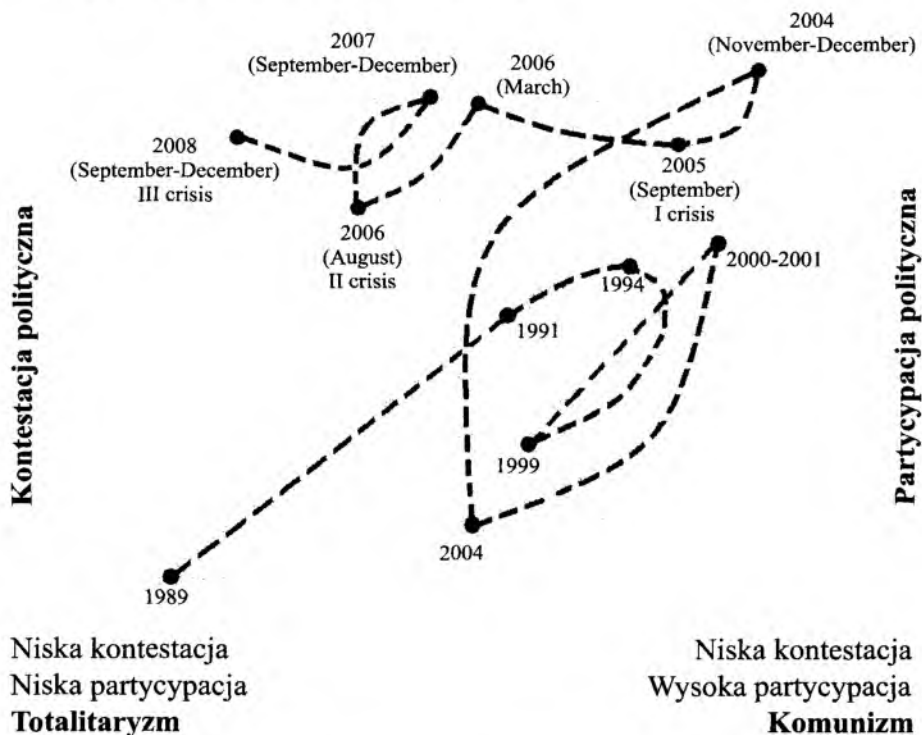
Wykres 1

Wysoka kontestacja
Niska partycypacja

Wysoka kontestacja
Wysoka partycypacja

Autorytaryzm oligarchiczny (oligopol)

Demokracja

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Robert Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition*, Yale University Press, 1972.

6. Proces polityczny w postpomarańczowej Ukrainie

Kryzys z listopada-grudnia 2004 roku głęboko wstrząsnął społeczeństwem ukraińskim. Został on przezwyciężony w drodze pokojowej, dokonano częściowej wymiany elit władzy. Była to szansa na rozpoczęcie nowego etapu transformacji. Z reform zrezygnowano, zaś powoli nadciągało widmo kryzysu. Dynamika procesów politycznych uległa znaczą-

cemu przyspieszeniu. Wkrótce okazało się, że system polityczny – posługując się terminologią D. Eastona nie był zdolny właściwie reagować na narastające zaburzenia w środowisku zewnętrznym i wewnętrznym. Kryzys rządowy z września 2005 roku, parlamentarny i rządowy ze stycznia 2006, parlamentarny z lipca 2006 roku, instytucjonalny z kwietnia–czerwca 2007 roku, kryzys systemowy z września–grudnia 2008 roku, jak też pogorszenie stosunków z Rosją są przykładami na rosnącą niestabilność Ukrainy w ostatnich latach. Odpowiedzialność za straty wewnętrzne i zewnętrzne Ukrainy leżą na elitach politycznych, które doszły do władzy w 2005 roku i które nadal działają egoistycznie prowadząc grę o „sumie zerowej”. Logika procesu postpomarańczowego polega w stałych spróbach stowarzyszenia dwóch przeciwko jednemu, co rzadko się udaje. Dlatego wnioski niektórych autorów o przejściu Ukrainy od „zmów karteliowych” do „gry zasadniczej” wydają się przedwczesnymi ⁴⁰.

Ukraińska Pomarańczowa Rewolucja stała się czynnikiem naruszającym równowagę geopolityczną Eurazji, wynikającą z trwałej dominacji Rosji. Zmiana władzy w Gruzji i na Ukrainie interpretowana jest w Moskwie jako zagrożenie dla marzeń o odzyskaniu utraconej potęgi, poprzez realizację modelu „suwerennej demokracji” lub przeobrażenie Rosji w „Eurazjatycką Nigerię” – strategicznego dostawcę źródeł energii dla wielu europejskich i większości poradzieckich państw. Biorąc pod uwagę, że koalicję parlamentarną na Ukrainie trudno zbudować, ale łatwo rozwiązać, można być pewnym, że wewnętrzne tarcia polityczne nadal będą występować. Można oczekiwać pojawienia się nowych napięć i nowelizacji konstytucji. Konfliktogenne są także kwestie statusu języka rosyjskiego oraz przystąpienia Ukrainy do NATO. Raczej trudne będzie szybkie wyeliminowanie konfliktu pomiędzy władzą ustawodawczą a wykonawczą.

Realny postęp Ukrainy w budowie fundamentów skonsolidowanej demokracji będzie zależał od konstruktywnej współpracy jej elit politycznych, efektywności nowego rządu w polityce wewnętrznej i zagranicznej, współpracy Ukrainy z instytucjami euro-atlantycznymi, stopniu rozwoju społeczeństwa obywatelskiego oraz stanie demokracji w sąsiednich państwach.

⁴⁰ Zob. V. Gel'man, *Out of the Frying Pan, Into the Fire? Post-Soviet Regime Changes in Comparative Perspective*, „International Political Science Review” 2008, nr.29 (2) s.157–180.

Summary

Transformations of political regime in the Ukraine, before and after the Orange Revolution (institutional interpretation)

The author, joining the methodological research discourse on transformation on political regime in the Ukraine, attempts to answer the following questions: a) what kind of political regime was created during Leonid Kuczma presidency?; b) the shift in power – was it done in a revolutionary or an evolutionary manner?; c) did the change of power bring an overall change of a political regime in Ukraine?; d) what kind of political regime is being formed in the Ukraine at the moment, and what are its consequences for leadership and political elites?.

Searching for answers, the author starts a polemic with various research approaches within the context of institutional interpretation of political regime. He creates a model of non-linear, zigzag-like political transformation and attempts to justify the thesis, that the consequences of the Orange Revolution was actually just an exchange of the elites, rather than an overall change of a political regime.

Резюме

Трансформации политического режима на Украине перед и после оранжевой революции (институциональная интерпретация)

Автор, включаясь в дискуссию о методологии исследований трансформации политического режима на Украине, пытается ответить на следующие вопросы: а) какой вид политической системы был сформирован во время правления Леонида Кучмы?; б) какой способ изменения власти был использован на Украине: эволюционный или революционный?; в) повлияло ли изменение власти на изменение политической системы на Украине?; г) какой в данный момент вид политической системы формируется на Украине, а также какие он несёт за собой последствия для лидерства и элит власти? В поисках ответов на эти вопросы, автор полемизирует с представителями разных исследовательских подходов, сосредоточиваясь на институциональной интерпретации политического режима. Создаёт нелинейную модель, «зигзагообразной» политической трансформации и старается защитить тезис, что после оранжевой революции политический режим не изменился, наступила лишь частичная замена политической элиты.